

М.І. СВІСТУНОВА

МОЎНЫЯ СРОДКІ ВЫРАЖЭННЯ ДЫЯЛАГІЧНАСЦІ Ў СТАРАБЕЛАРУСКІХ РЭЛІГІЙНА-ПАЛЕМІЧНЫХ ТЭКСТАХ

На примере известных текстов религиозной полемики конца XVI – начала XVII в. рассматриваются такие синтаксические средства выражения диалогичности, как персонификация высказываний, обращение, императив, вопросительные предложения, риторические вопросы, вопросно-ответные комплексы.

The article deals with the syntactical means of expressing dialogical aspects such as the personification of utterances, addresses, imperative, interrogative sentences, rhetorical questions, question-answer complexes, the basis for which were famous old religious belarusian texts written in the late 16th and early 17th centuries.

Старабеларускія творы рэлігійнай палемікі складаюць важкі па аб'ёму і важны па інфарматыўнасці і значнасці для навуковага даследавання корпус старажытных тэкстаў. Дадзеныя палемічныя сачыненні былі напісаны для грамадскага абмеркавання шматлікіх пытанняў, звязаных з верай і Брэсцкай царкоўнай уніяй 1596 г.

Любое абмеркаванне немагчыма без удзелу прадстаўнікоў розных поглядаў, якія выступаюць у працэсе палемікі ў якасці апанентаў. А само паняцце палемікі абавязкова ўключае абмен розных бакоў думкамі, што абумоўлівае прысутнасць дыялагічнасці як у самім працэсе палемікі, так і ў пісьмовай яе рэалізацыі – у палемічным тэксце.

Вядомыя на сённяшні дзень рэлігійна-палемічныя тэксты старабеларускага перыяду з'яўляюцца разнастайнымі ў тыпавых адносінах. Аднак дыялагічнасць – гэта тая рыса, што іх аб'ядноўвае і – у пэўным сэнсе – утрымлівае ў межах адзінага, палемічнага, стылю. У дадзеным выпадку яна выражаецца праз спецыфічныя сродкі, якія дапамагаюць аўтарам выявіць уласную пазіцыю і адначасова скіраваць свае тэксты на чытача (слухача), наладзіць «віртуальны» кантакт з ім, акцэнтаваць увагу адрасата на найбольш важных праблемах. Відавочна, што ў палемічных тэкстах розных тыпаў і розных аўтараў дыялагічнасць праяўляецца адметна і ў неаднолькавай ступені. Разам з тым можна весці гаворку пра існаванне пэўных універсальных моўных сродкаў выражэння дыялагічнасці ў гэтых тэкстах.

Дыялагічнасць у сучаснай лінгвістыцы – катэгорыя больш шырокая, чым уласна дыялог. Ды і сам дыялог можа трактавацца вельмі шырока. Так, М.М. Бахцін разумеў дыялог як неабходны складнік чалавечага быцця наогул: «Быць – значыць абшчацца дыялагічна. Калі дыялог канчаецца,

все кончается. <...> Два голоса – минимум жизни, минимум бытия» (Бахтин 1972, 434). Па сутнасці, любое, нават фармальна маналагічнае, выказванне адрасанта арыентавана на ўспрымання яго адрасатам. І таму можна гаварыць пра дыялагічнасць фактычна любога маўленчага акта. «Собственно говоря, социальность, коммуникативность как признаки языка всегда предполагают другого, к которому обращен речемыслительный процесс и который в известном смысле “дирижирует” этим процессом. Тем самым социальность языка (мысли) проявляется в форме диалогичности – не только прямой, но и скрытой (неявной)» (Кожина 1986, 12). Тэму дыялагічнасці ў філасофска-адукацыйным аспекце развіваў В.І. Кудашоў, аўтар даследавання «Диалогичность сознания как фактор развития современного образования: сущность и специфика взаимодействия» (1999). У рускім мовазнаўстве адна з найбольш распрацаваных канцэпцый дыялагічнасці належыць М.М. Кожынай (гл. Кожина 1986). У адпаведнасці з ёй «диалогичность можно характеризовать в двух планах: широком и узком. В последнем случае – как отражение собственно устного диалога. В широком же смысле диалогичность письменной речи – это по существу эффективная реализация коммуникативной функции, достижение взаимопонимания в данной сфере (с учетом ее специфики). В этом случае средствами выражения диалогичности могут быть любые языковые и речевые (текстовые) средства, способы организации речи, включая композиционные, которые направлены на достижение адекватного понимания текста (и в основном достигают этой цели)» (Кожина 1986, 75). Зыходзячы з дадзеных палажэнняў і экстрапалюючы іх на іншы фактычны матэрыял – тэксты

рэлігійнай палемікі, можна разглядаць розныя моўныя сродкі выражэння дыялагічнасці, галоўная мэта якіх – дасягненне паразумення ў дадзенай сферы.

М.М. Кожына ў працытаванай вышэй рабоце называе розныя формы дыялагічнасці, спосабы і сродкі яе выражэння. І хаця вылучаліся яны для пісьмовых навуковых тэкстаў, нам уяўляецца цалкам магчымым прымяніць іх да пісьмовага фактычнага матэрыялу іншага стылю – публіцыстычнага. У асноўным разглядаемыя ў дадзеным артыкуле сродкі выражэння дыялагічнасці вылучаны на падставе гэтай жа класіфікацыі. Натуральна, існуюць класіфікацыі і іншых аўтараў, асобныя сродкі з якіх таксама ўлічаны (гл. Валгіна 1998). У рускім мовазнаўстве тэма дыялагічнасці распрацоўваецца досыць актыўна, вынікам чаго можна лічыць спецыяльныя навуковыя даследаванні апошніх 10–15 гадоў, напрыклад, С.А. Чубай «Диалогичность современной политической рекламы» (2007), А.Ю. Аруцюнавай «Диалогичность текста и категория связности» (2007), З.Ф. Курбанавай «Диалогичность научной прозы в аспекте экспрессивной прогностики» (2004), Л.Р. Дускаевай «Диалогичность газетных текстов 1980–1990 гг.» (1995) і інш.

Да ўласна тэкставых сродкаў выражэння дыялагічнасці можна аднесці спасылкі і зноскі, на якія разглядаемыя тэксты вельмі багатыя, паколькі іх аўтары ў ходзе палемікі вымушаны звяртацца не толькі да надрукаваных выказванняў сваіх апанентаў, але і да іншых крыніц: свяшчэнных тэкстаў, тэкстаў, напісаных хрысціянскімі дзеячамі, работ антычных гісторыкаў і філосафаў, дзяржаўных дакументаў і дакументаў розных рэлігійных арганізацый, перапіскі дзяржаўных, палітычных і рэлігійных дзеячаў. Напрыклад, у тэксце «Апокрысіса» Х. Філалета прыводзяцца спасылкі амаль на 60 аўтараў (гл. Анушкін 1962, 118) і цытуецца 26 дакументаў – ад каралеўскіх загадаў да прыватных лістоў (гл. Русская историческая... 1882, слп. 96–98).

Дадзеныя тэкставыя сродкі выражэння дыялагічнасці, з аднаго боку, дэманструюць знаёмства аўтара палемічнага тэксту з пэўнымі першакрыніцамі і такім чынам асвятляюць дыялог па лініі «аўтар тэксту – аўтар крыніцы», з другога – адсылаюць чытача да першакрыніцы і такім чынам наладжваюць аўтаномны дыялог па лініі «чытач – аўтар крыніцы», а з трэцяга – яны прымушаюць чытача прыняць або не прыняць тую іх трактовку, якую падае ўжо не аўтар першакрыніцы, а аўтар палемічнага тэксту, і тым самым ствараецца своеасаблівы апасродкаваны дыялог паміж імі «чытач – аўтар палемічнага тэксту – аўтар крыніцы».

З уласна моўных сродкаў выражэння дыялагічнасці ў дадзеным артыкуле разглядаюцца толькі тыя, што праяўляюцца на сінтаксічным узроўні: персаніфікаванасць маўлення, розныя віды зваротка, розныя віды імператыва як звароту

да чытача, пыталыныя сказы, у тым ліку і рытарычныя, а таксама пыталына-адказныя комплексы.

Пакажам рэалізацыю названых сінтаксічных сродкаў у тэкстах рэлігійнай палемікі канца XVI – пачатку XVII ст., якія належаць прадстаўнікам розных лагераў – абаронцам праваслаўя і абаронцам уніяцтва (гл. Крыніцы...).

Па сваёй сутнасці названыя вышэй сродкі выражэння дыялагічнасці з'яўляюцца або сродкамі аўтарызацыі (выражэння пазіцыі адрасанта), або сродкамі адрасацыі (выражэння скіраванасці выказвання на адрасата).

Да сродкаў аўтарызацыі можна аднесці **персаніфікаванасць маўлення**, якая прэзентуе адрасанта як асобу і заключаецца ў выражэнні аўтарам уласных эмоцый, станаў, дзеянняў. Натуральна, гэта выклікае адказную рэакцыю і тым самым садзейнічае падтрымцы зносін: *Повѣмъ еще о досконалости челове́чнества нашего...* (Пасл. да лац., 23 адв.); *умыслимъ вси тые артикулы... вкратцѣ объяснить и оказати* (Унія, 5-Б); **Не сподевалемъсе абы тал справа зъгоды и милости христіанское... залещанъа альбо швороны такое потребовала** (Справ. апіс., 1); *такъ розумею* (Саб. Бер., 46-лв); *еще ему въ томъ роздѣлѣ и на тые приганы отповѣмъ* (Апокр., 83 адв.); *И не могу тому верыти* (Антыр., 220); *Прото дивуюся тому не помалу* (Адказ І. Пацея, 527) і інш. Аўтар «Апокрысіса» ў прадмове да чытача і часам у асноўным тэксце выступае ад імя праваслаўных і таму прэзентуе сябе як *мы*: *еднак то злого не отдаваемо, ани ся до квалту противъ квалтови мечемо* (Апокр., 214). У красамойным пасажах, з якога ўзяты апошні прыклад, фактычна на адным лісце адзначаны формы *дяковати маемо, певныхмо, стискуемо, объясняемо, не можемъ, побужаемо, не отдаваемо, мечемо, ожидаемо, ожидаемъ, ожидаемъ* (Апокр., 213–214). Падобным жа чынам прэзентуе сябе і клірык Астрожскі: *Але мовятъ... Отповѣдаемо...* (Адказ кл. Астр., 23); *Пытаемо о оныхъ церквахъ* (Адказ кл. Астр., 25). Толькі аднойчы ён піша пра сябе ў 3-й асобе: *писаръ того листу зычытъ* (Адказ кл. Астр., 3 адв.). У тагачаснай палемічнай літаратуры такія спосабы прэзентацыі адрасанта з'яўляюцца традыцыйнымі і (за выключэннем самага апошняга) шырокаўжывальнымі.

Для выражэння скіраванасці выказвання на адрасата ўжываюцца больш разнастайныя сродкі.

Розныя віды зваротка актыўна выкарыстоўваюцца аўтарамі палемічных тэкстаў, якія часцей усяго звяртаюцца або да чытача, або да свайго ідэйнага апанента. У першым выпадку, як правіла, зваротак выражаецца стылістычна нейтральнымі лексемамі або лексемамі з выказваннем ветлівасці (у адпаведнасці з тагачаснай традыцыяй зваротак часцей усяго выражаецца назоўнікам у форме клічнага склону): *Панове Латино* (Пасл. да лац., 26); *хрестіянскій члове́че* (Унія,

17 адв.); *чyтeльнyкy ласкaвый* (Саб. Бер., 2 нeнyм.); *хрeстиянскiй брaтe* (Антыр., 130); *читaтeлю хрeстiанскiй* (Адкaз кл. Астр., 2). Чacам aўтaр-пaлeмiст (I. Пaцeй) звяртaеццa дa чытaчa сa шкaдaвaннeм: *бeдный прoстaкy* (Унiя, 30-3), з пaпpoкaм: *прoстaкъ нeукий* (Унiя, 29 адв.), a аднoйчy нaвaт з aбpaзaй: *дyрнy* (Унiя, 40 адв.). У другiм выпaдкy звaрoтaк мoжa вьрaжaццa лeкceмaмi з вьрaзнaй нeгaтывнaй кaнaтaцый: *О, прoклaтый гeрeтикy, oшyстe людскiй!* (Антыр., 340); *o прoклeтoe зaпaмeтaлoe сeрцe, o вшeтeчнaя гyбo!* (Спpaв. aпiс., Кг) aбo iрaнiчнa-здeклiвымi лeкceмaмi: *дyшкo милый* (Антыр., 244); *нeбoжe стрaдный* (Антыр., 405) i iнш. Aднaк звaрoтaк, aдpaсaвaны aпaнeнтy, мoжa i нe змяшчaць тaкoй aфaрбoўкi. Aўтaр «Aпoкpыc-сa» звяртaеццa дa свaйгo aпaнeнтa *дѣлeписe: eслижъ тo пpaвдa, дѣлeписe* (Aпoкp., 146). A ў пpaдмoвe дa чытaчa ён тлyмaчyць: *Съ тoй скpомнoсти нaшeй и тo пoхoдитъ, жe тoгo, штo тьe o синодѣ книжки писалъ, жадныхъ eмy уразливыхъ титуловъ не даючи* (тут i дaлeй y пpыклaдaх з тэкcтaў вьдзeлeнa мнoй. – М. С.), *тoлкo синодовымъ дѣлeписцемъ, съ тoй мѣры, жe синoдy Бepестeйскoгo дѣя писати пoднялся, a индѣ и прoстымъ дѣлeписцемъ въ тoй oтпoвѣди нaшoй нaзывaeмъ* (Aпoкp., 5). A вoсь другi выпaдaк: *чoлoвeчe дoбpый* – пpызнa, нa пepшы пoглaд, звяртaеццa дa клiрыкa Aстрoжскaгa I. Пaцeй. Aднaк y кaнтэкcтe гэтaя вeтлiвacць cтaнoвiццa ўяўнaй: *слыши, чoлoвeчe дoбpый xтoжъкoлeвeкъ!* (Адкaз. I. Пaцeя, 482).

Звaрoт мoжa быць aдpaсaвaны нe тoлькi чытaчy цi aпaнeнтy. Чacам aўтaрy-пaлeмiстy звяртaюццa як дa cвoeacaблiвaгa apбiтpa дa Бoгa: *Бoжe, yбopони!* (Пaсл. дa лaцiн, 20); *Чoгo нaсъ, Гoспoди, избaви! Нe дaй, Бoжe, cлыхати въ нaсъ* (Пaсл. дa лaцiн, 22); *О, милый Бoжe! Изaли тo нe явнoe зaслѣпeнe людскoe?!* (Унiя, 4 адв.); *Чoгo сe жaль, Бoжe!* (Саб. Бер., 42-кв); *Штo дaй, Пaнe Бoжe!* (Aпoкp., 3); *О, Хpистe Цaрy!* (Антыр., 377). Як бaчнa з пpывeдзeнeыx iлюcтpaцый, тaкi звaрoтaк aдзнaчaeццa вa ўcтoйлiвeыx вьрaзaх, y cклaд якиx мoгyць yвaхoдзiць **выклiчнiкi**, штo нaдaюць вькaзвaннaм змaцыйнacць i экcпpэciўнacць, a тaмy дaдзeнeыя кaнcтpукцiй з'яўляюццa пa cутнacцi экcпpэciўнoмi cpoдкaмi вьрaжeннa дьeлaгiчнacцi. Дa экcпpэciўнeыx cpoдкaў мoжнa aднecцi i тьeя фoрмy звaрoткa, якиx пpaдcтaўлeны лeкceмaмi з нeгaтывнaй кaнaтaцый.

Пpaцягвaюць i пaшыpaюць звaрoт дa чытaчa **iмпepaтывы**, якиx мoгyць мeць poзны вiд. Aдзiн з iх – **дaлyчeннe дa cумecнeыx рaзвaжaннaў aбo дзeяннaў**. Acaблiвa aктывнa iмпepaтывы вькa-рыcтoўвaюццa ў пpaдмoвaх, дзe aўтaр aкpэcлiвae зaдaчы свaйгo cачынeннa i мeтoдыкy пaдaчы iн-фaрмaцый, a тaкcaмa ў кaнцoўкaх, дзe фaрмy-лююццa вьвaдy, дaюццa рэкaмeндaцый. Вeльмi пaкaзaльнy ў гэтыx aднociнaх yрывaк, яким зa-

кaнчвaeццa «Пaслaннe дa лaцiн»: *Мы жe, бpa-тiе, хoдящe прoстo дoрoгoю цaрcкoю, **cтepe-жымъcя** пpелecти пaпeжcкoe, **oтcтyпимъ** oтъ yчeнiя Рымскoгo кocтeлa, **oтпyстимъ** Рымcкyю cлeпoтy, **oткинмo** пoмпy диявoлcкyю, **пpecтaнмo** oплaткoвъ мepтвeыxъ, **пpиcтy-пимъ** къ хлѣбy нeбecнoмy живoмy, **oтcтyпимъ** oтъ вcякoя epecи, и **дa дepжимъcя** пpaвocлaвнeыя вѣpы ceдми coбopoвъ, **oстaвѣмo** гaбeтъ пaпa eнѣтe Дeyc кpaтiя, **дa пoдклa-няeмъ** глaвы нaшa вoзлoжeнiю рукъ пaтpияр-шecкиxъ зъ ocкcioнoмъ глaгoлющe: «дoстoинъ eсть cвaтитeльcтвa»* (Пaсл. дa лaц., 29 адв.). Як бaчнa, дaлyчeннe дa cумecнeыx рaзвaжaннaў aбo дзeяннaў мoжa вьрaжaццa cинтaкcичнeымi кaнcтpукцый з дзeяcлoвaмi ў фoрмe пpocтaгa бyдyчaгa чacy (**cтepeжымъcя, oтcтyпимъ, oтпyстимъ, пpиcтyпимъ**), якиx вьcтyпaюць ca знaчeннeм зaгaднaгa лaдy; тaкiя дзeяcлoвы чacтa мaюць cпeцифiчнy кaнчaтaк-мo (**oткинмo, пpecтaнмo, oстaвѣмo**). Дaлyчeннe дa cумecнeыx рaзвaжaннaў aбo дзeяннaў мoжa вьрaжaццa i кaнcтpукцый з чacцiцaй дa i дзeяcлoвaмi ў фoрмe цьaпepaшнaгa чacy (**дa дepжимъcя, дa пoдклaняeмъ**). Aдзнaчaнeыя cинтaк-cичнeыя кaнcтpукцiй вькaрыcтoўвaюццa i ў iншeыx пaлeмичнeыx тэкcтaх: *Слyхaймoжъ, штo дaлѣй Пaвeль cвeтый o aнтихpистѣ мoвить* (Унiя, 33 адв.); *Нe жaлѣймo* жe caмн oўмiрaе*, гдѣ* и звѣдѣ* тaкъ cлышн* oўмiрaю* aлe зa* вcтaнѣ** (Кaз. cв. Кiрылa, КД); *Бyдѣмo oднo нaбoжнi...* (Саб. Бер., 56 адв.) i iнш.

Другi вiд iмпepaтывa як звaрoтy дa чытaчa – **вьрaжeннe пaбyджeннaў i рэкaмeндaцый**, якиx ў пaлeмичнeыx тэкcтaх нaбывaюць вьглaд cклaдaнeыx cинтaкcичнeыx кaнcтpукцый з дзeяcлoвaмi ў фoрмe зaгaднaгa лaдy. Тaк, нaпpыклaд, y тэкcтe «Унiй», aўтaрcтвa якoй пpыпiсвaeццa I. Пaцeю, нa 13 cтaрoнкaх пpaдмoвы дa чытaчa змяшчaюццa нacтyпнeы cкaзы з вьрaжeннaмi пaбyджeннaў: ***Смoтpижъ** oднo, xтo чинить, и xтo тaкoвeыe нoвины cпpocнeыe рoзѣвaетъ?! (Унiя, 4-Ад); **Пpеслyхaйжeся** oднo дaлѣй въ тoмъ зaмѣшaнo рoзмaйтeымъ мoвaмъ! (Унiя, 4 адв.); **Вѣдaй** жe тeдeы, хpестиянскiй бpaтe, ижъ нaгo-лoвнѣйшeыxъ aртыкyлoвъ, кoтopыe дo тoе згoды пepешкaжaютъ, eсть пять...* (Унiя, 5 адв.); *Кy тoмy **вѣдaй**, ижeмъ тyтъ, въ тoмъ писaнo o тьeыxъ aртыкyлaхъ, мaлo cвeтeыxъ oтeцъ цepквн Рымcкoe кy пoдпopу cвѣдѣцтвa пpывoдилъ...* (Унiя, 6-Бв); ***Нe вѣpтe** жъ тoмy (Унiя, 6 адв.); **Зaтымъ** – мѣйce дoбpe, a дaй ти, Бoжe, yпaмeтaнe (Унiя, 7-Бг).* Як яшчэ aднy фoрмy вьрaжeннa пaбyджeннaў мoжнa рaзглaдaць cклaдaнaзaлeжнeыя cкaзы, вьяўлeнeыя нa тьeжa cтaрoнкaх пpaдмoвы дa чытaчa: ***aбысь, пpaвocлaвный нaрoдe Рyскiй, нe нaмъ, aлe вьдeы cвoимъ yчитeлeмъ цepквн cвeтoе Вocтoчнoe вѣpу дaлѣ*** (Унiя, 6 адв.); *И пpoxy кoждoгo*

хрестіянскаго челоуѣка, пре милость Божю, **абысь** плоннымъ повѣстямъ людскимъ и артыкуломъ змышленнымъ **не вѣрыль**... (Унія, 6 адв.). Варта адзначыць, што І. Пацей надзвычай эмацыйны аўтар, які цудоўна валодаў не толькі тагачаснай літаратурнай, але і жывой народнай мовай, дзякуючы якой яго тэксты набываюць непаўторны каларыт. Ён вельмі любіць выкарыстоўваць народныя выслоўі і выразы (гл. Свістунова 2005; Свістунова 2006): *розгытывавышысе не влохн кожѣхъ хочеш спалити* (Справ. апіс., Кг адв.); *баба на торгѣ гневалася, а торгѣ о семъ ани ведалъ* (Антырыз., 338); *Не загледайже ты въ мою манѣтыку! смотри свое сукни, што въ ней несешъ!* (Адказ І. Пацея, 488) і асабліва – рыфмаваныя (гл. Свістунова 2007): *не то^т которын почнетъ, але которын доконаетъ. благословеннынъ бываеъ* (Справ. апіс., Д); *бо не такъ верышь, яко пишешъ, ани такъ пишешъ, яко видишь (и читаешъ), але што лепшого минаеш* (Антыр., 247); *Не мовъ же пышно, бы на зло не вышло. Пану Богу тя поручаю, хотя тебе не знаю* (Адказ І. Пацея, 488).

Пытанні ў форме **пытальных сказаў**, звернутыя, як правіла, або да чытача, або да ідэйнага апанента, прымаюць самы непасрэдны ўдзел у стварэнні дыялога. На такія пытанні чакаецца прамы адказ, і гэта адрознівае звычайныя пытанні ад рытарычных. Датывацца ж яны самых розных рэчаў, якія складалі ў той час змест рэлігійнай палемікі: *А о оной згодѣ, въ которой вежа Вавилонская будована, яко разумѣешь?* (Адказ кл. Астр., 6 адв.) – пытаецца клірык Астрожскі. *Што на то, добрый мужу, отказуешь?* (Адказ І. Пацея, 529) – у сваю чаргу пытаецца І. Пацей у клірыка Астрожскага пасля выкладу ўласных думак пра залежнасць грэчаскіх патрыярхаў ад турэцкага султана. Аўтар «Апокрысіса» задае пытанне П. Скаргу, якога называе *дѣписомъ*: *Пытаю дѣписа: што разумѣетъ теперь въ новомъ законѣ, чи мѣсце отъ людѣй и отъ справъ, чи люде и справы отъ мѣсца свою святобливость, оздобу, повагу и заволање берутъ?* (Апокр., 83 адв.). Гэтае пытанне можна было б аднесці да катэгорыі рытарычных, аднак у час напісання твора актыўна абмяркоўвалася, ці можна праводзіць богаслужэнні не ў храме, ці могуць вырашацца справы, звязаныя з верай, на неасвечаных месцах і інш. (гл., напрыклад, «Спісанне супраць лютараў» (1580; раздз. «О церквахъ»); «Аб адзінай веры» (Астрог, 1588; раздз. «О святыхъ храмѣхъ, въ молитву и къ пребываню имени Господня созданныхъ...»); асобныя месцы ў «Саборы Берасцейскім»; «Антырызис», с. 344–349). Варта прыгадаць і тое, як гарача і па-рознаму выказваліся аўтары-палемісты адносна месца правядзення Брэсцкага праваслаўнага сабора 1596 г., які адбыўся ў прыватным доме, у той час

як прыхільнікі рэлігійнага аб'яднання сабраліся ў царкве св. Міколы (гл., напрыклад: «Справядлівае апісанне», с. Л, М адв.; «Апокрысіс», с. 83 адв. і далей; «Антырызис», с. 348–350).

Рытарычныя пытанні надаюць выказванню адрасанта пэўную эмацыйнасць і экспрэсіўнасць, абуджаючы тым самым адпаведную рэакцыю адрасата, што, безумоўна, падтрымлівае дыялог паміж імі, нават нягледзячы на тое, што выкарыстоўваюцца такія рытарычныя пытанні не столькі для атрымання адказу на іх, колькі для эмацыйнага ўздзеяння і стылістычнай афарбоўкі выказвання. *Хто отъ згоды утекаетъ, яко учнемъ Хрыстовымъ бытъ можетъ?* (Саб. Бер., 52 адв.) – хутчэй сцвярджае адмоўны адказ, чым пытаецца П. Скарга. Клірык Астрожскі ў публічным адказе І. Пацею на ліст апошняга да князя Канстанціна Астрожскага пытаецца пра Фларэнцыйскую унію 1439 г.: *Што она напершая на свѣте, страху и жалю полная, згода за потѣху всему свѣту принесла?* (Адказ кл. Астр., 6 адв.). А І. Пацей у адказ на довады клірыка Астрожскага заўважае: *И хтожь такъ шаленый будетъ, жебы таковымъ вашимъ баснямъ верити мель?!* (Адказ І. Пацея, 538–539). І. Пацей наогул вельмі нястрымана паводзіць сябе падчас літаратурнай палемікі, нярэдка ў яго выказванні такога тыпу: *Але штожь ти ся деетъ, Филяплете! чы шалеешь?* (Антыр., 395). Варта адзначыць, што ў разглядаемых рэлігійна-палемічных тэкстах рытарычныя пытанні адзначаюцца вельмі часта і могуць выражаць дыяметральна розныя пачуцці і памкненні: ад узнёсласці і патэтычнасці да лаянкі, ад выказвання пашаны да непрыхаванай пагарды і знявагі, ад непахіснасці меркавання да просьбы аб згодзе і адзінстве.

Пытальна-адказныя комплексы ў старабеларускіх палемічных тэкстах выкарыстоўваюцца часта і ўяўляюць сабой нанізванне спалучэнняў пытання і адказу, што і адрознівае іх ад шматлікіх у разглядаемых тэкстах рытарычных пытанняў: *Штожь было иншого намъ, бѣднымъ и горкимъ подпасычомъ, чинити?! Одно... до лѣпшого ряду и до оное старожитности и згоды светое... вернутися* (Унія, 1-А), – пытае і сам жа адказвае аўтар «Уніі». Тагачасная папулярнасць пытальна-адказных комплексаў абумоўлена, на нашу думку, па-першае, катэхізіснай традыцыяй, што складалася даўно, па-другое, зручнасцю да жывога маўлення, што непасрэдна звязана з катэгорыяй дыялагічнасці. Безумоўна, такія пытальна-адказныя нізкі надаюць выказванню кампазіцыйную закончанасць, цэласнасць: *И хтожь сынъ погибели? Только тотъ... И хто спротивникъ Богу, по апостолу? Только тотъ, хто... И хто выносятся надъ все глаголемое Богъ? Только тотъ, который... И хтожь сидить*

на месці светомъ? Только тоть, хто... И хтожъ отнялъ жертвы Хрыстовы, ведле Даниила? Только папежъ, который... (Пасл. да лац., 20 адв. –21). Разам з тым яны маюць і эстэтычнае значэнне, паколькі выкарыстоўваюцца з мэтай стварэння красамоўнага выказвання.

Сярод палемічных твораў пашыранымі былі не толькі пыталына-адказныя інклюдзіі ў складзе пэўнага тэксту, а нават цэлыя тэксты ў выглядзе пытанняў і адказаў, напрыклад: «Пытанні і адказы праваслаўнаму з папэжнікам» (1603); «Зачапка мудрага латынніка з дурным русінам у дыспутацию, або, па просту гаворачы, у развагі ці бяседу» інака Хрыстафора (Афон, пасля 1607); «Дыялог, або Размова Мацка з віленскім папам схызматыкам Дыянісіем» (Кракаў, 1642). Верагодна, гэты спіс можна дапоўніць і страчаным творам І. Пацея «Размова берасцяніна з братчыкам» (1607). Падобным чынам арганізаваны «Апокрысіс» і «Антырызис», якія па сутнасці сваёй ёсць адказы ў выглядзе разважанняў і абвяржэнняў на адпаведныя выказванні аўтара-апанента. Само прызначэнне рэлігійна-палемічных тэкстаў – даваць адказы на праблемныя пытанні, звязаныя з рэлігіяй, – абумовіла наяўнасць у іх вялікай колькасці самых розных тыпаў пытанняў і пыталына-адказных комплексаў.

Апісанне моўных сродкаў выражэння дыялагічнасці – адзін з аспектаў даследавання гэтай складанай характарыстыкі палемічнага тэксту. Вывучэнне катэгорыі дыялагічнасці не можа вычэрпвацца толькі канстатацыяй сродкаў яе выражэння ў тэксце. Другі – не менш істотны і больш складаны аспект – сінкрэтычнае ўзаемадзеянне апісаных моўных сродкаў, якое і стварае ў выніку жаданы эфект дыялога.

Крыніцы і іх скарачэнні

Адказ І. Пацея – Отпись на листъ ниякого клирика острожского безыменного, который писалъ до владыки володымерского и берестейского // Русская историческая библиотека. Пг., 1903. Т. 19. С. 1041–1122; **Адказ кл. Астр.** – Отпись на листъ въ бозѣ велебного отца Ипатія, володымерского и берестейского епископа, до ясне освещенного княжати Костентина Острожского, воеводы киевского – о залецанью и прехваляньи восточнои церкви з заходнымъ косте-

ломъ унѣи або згоды, в року 1598 писаний, черезъ одного наменшого клирика церкви Острожской въ томъ же року отписаний // Русская историческая библиотека. Пг., 1903. Т. 19. С. 377–432; **Антыр.** – Антиризисъ, или апологія противъ Христофора Филалета // Русская историческая библиотека. Пг., 1903. Т. 19. С. 477–982; **Апокр.** – Апокрисисъ або отповѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ, именемъ людей старожитной релѣи греческой, черезъ Христофора Филалета врихлѣ дана // Русская историческая библиотека. СПб., 1882. Т. 7. С. 1003–1820; **Каз. св. Кірыла** – Казанье святого Кирилла патріарѣи ерусалимьского о антѣхристе и знакахъ его, з розширеньемъ науки противъ ересей розъныхъ (паводле экзэмпляра бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай Рэспублікі); **Пасл. да лац.** – Посланіе до латынь ізъ ихже книгъ // Русская историческая библиотека. Пг., 1903. Т. 19. С. 1123–1148; **Саб. Бер.** – Описание и оборона събору руского берестейского, въ року 1596, мѣсеца октебра, пристойне одъ старшихъ згромаженого // Русская историческая библиотека. Пг., 1903. Т. 19. С. 183–328; **Справ. апіс.** – Справедливое описание поступку, и sprawy сынодовое, и оборона згоды и единости съвершенное, которая се стала на сыноде берестейскомъ (паводле мікраформы Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі); **Унія** – Унія альбо Выкладъ преднейшихъ арѣтыкуловъ, ку зъодноченью грековъ съ костеломъ рымскимъ належашыхъ // Русская историческая библиотека. СПб., 1882. Т. 7. С. 111–168.

ЛІТАРАТУРА

- Анушкин А. И. Во славном месте Виленском. Очерки из истории книгопечатания. М., 1962.
 Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1972.
 Валгина Н. С. Теория текста. М., 1998.
 Кожина М. Н. О диалогичности письменной научной речи. Пермь, 1986.
 Русская историческая библиотека. Т. 7. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 2. Указатель, Дополнение и Примечания. Пг., 1882.
 Свістунова М. І. Парэміі і блізкія да іх канструкцыі ў старабеларускіх палемічных творах паўднёва-заходняга рэгіёна // Матэрыялы II Міжнар. навук. фальклорна-этналінгвіст. канф. «Комплекснае даследаванне фальклору і этнакультуры Палесся» (з нагоды 220-годдзя З. Даленгі-Хадакоўскага), Мінск, 14–15 крас. 2005 г. Мн., 2005. С. 309–314.
 Свістунова М. І. Прыказкі ў старабеларускіх палемічных творах // Фалькларыстычныя даследаванні. Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі: 36. арт. Мн., 2006. Вып. 3. С. 117–123.
 Свістунова М. І. Аб некаторых стылявых адметнасцях мовы палемічных твораў І. Пацея // Acta Albaruthenica. Literatura. Ięzyk. Kultura. Warszawa, 2007. № 7. С. 274–283.

Паступіў у рэдакцыю 29.04.09.

Марына Іосіфаўна Свістунова – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы.